

מלמדה תיפלות? – הערה על דברי רבי אליעזר בעניין לימוד תורה לנשים

ישראל רוזנסון

הקדמה

לשאלת תלמוד תורה לנשים יש היבטים הלכתיים, ולא באנו לעסוק בהם כאן. עם זאת, חלק מהמקורות בנושא המביעים עמדות הלכתיות לכאורה, מנוסחים כך שאפשר לנתחם גם כאמירה אגדית. אנו מדברים אם כן על מאמרים שטמון בהם פוטנציאל לניתוח אגדי, כשכוונתנו לפתגמים ולמליצות¹ בצד סיפורים. באשר לסיפורים, אם קביעה הלכתית (או כזו שנתפסה במהלך הדורות כהלכתית) הובנתה בסיפור, אין סיבה לא לתפוס את הסיפור על מרכיביו כמבע ספרותי הנוטה אל האגדה ולנתחו בהתאם. ניתוח בכלים כאלה עשוי לשפוך אור על הרקע הרעיוני של מקורות אלו, שהוא עצמו תלוי בהקשרים היסטוריים וחברתיים, כפי שננסה להראות להלן.

ענייננו העיקרי במאמר זה נסב על ניתוח אמרותיו של רבי אליעזר בענייני לימוד תורה לנשים העשויות להצטייר בעיני הקורא והמעייין בהווה כקיצוניות ביותר, ואינן תואמות את המתרחש בדורנו בכל הקשור לחינוך הבנות. איננו מתעלמים מהפן הפולמוסי השזור במאמרנו, המכוון כלפי הנשען על דברי רבי אליעזר בירדעין כדי לצמצם בערכו של לימוד התורה לנשים,² ואין לנו אלא לקוות שיחסנו האישי לנושא לא יפגע באופן שבו ינתחו דבריו של רבי אליעזר.

1 בקטגוריה זו אנו נוטים לכלול את המאמרים במסכת אבות. לענייננו חשוב: "מכאן אמרו חכמים: כל זמן שאדם מרבה שיחה עם האשה – גורם רעה לעצמו, ובוטל מדברי תורה, וסופו יורש גיהנום" (משנה, אבות פ"א מ"ה). האם דבר מוסר בלבד לפנינו? מבלי להכנס לניתוח מפורט של המאמר הולך ליבנו אחר התפיסה כי במוסר עסקינן.

2 לדוגמה, מוצג לימוד תורה לנשים בסידור "אור ודרך לבת ישראל", ירושלים תשמ"ח: "...מכל מקום ציוו חכמים שלא ילמד אדם את בתו תורה שבעל פה, מפני שרוב הנשים אין דעתן מכוונת יפה להתלמד ומוציאות דברי תורה לדברי הבאי, לפי עניות דעתן, וכן אמרו (סוטה כ) 'כל המלמד את בתו תורה כאילו מלמדה תפלות' (עמוד תו).

ישרפו דברי תורה ואל ינתנו לנשים

נפתח בליבון הדרך שבה מסופר על עמדותיו של רבי אליעזר בן הורקנוס בכל הקשור ללימוד תורה לנשים. רבי אליעזר בן הורקנוס 'מעורב' כידוע במחלוקת הלכתית בענייני לימוד תורה לנשים. מחלוקת זו (משנה, סוטה פ"ג מ"ד) תידון בהמשך. לענייננו, חשוב כי בירור מעמיק של עמדת רבי אליעזר ויחס חכמים אחרים אליה, ייעשה תוך ליבון ההיבטים האגדתיים של דבריו בקשר ללימוד תורה לנשים בהקשרים שונים. חשוב במיוחד סיפור ידוע המובא בכמה גרסאות, המעלה את השקפתו של רבי אליעזר בנושא. השקפה זו מתגלה לאו דווקא בדיון בבית המדרש – בית היוצר להלכות חז"ל ולרעיונותיהם, אלא אגב ויכוח עם אישה אחת. וזו הגירסה בירושלמי:

מטרונה שאלה את רבי לעזר:

מפני מה חט אחת כמעשה העגל, והן מתים בה שלש מיתות?

אמר לה: אין חכמתה שלאשה אלא בפילכה,

דכתיב: 'וכל אשה חכמת לב בידה טור' (שמות לה, כה).

אמר לו הורקנוס בנו: שבביל שלא להשיבה דבר אחד מן התורה איבדת ממני שלש מאות כור מעשר בכל שנה.

אמר ליה: ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים.

וכשיצתה אמרו לו תלמידיו: רבי, לזו דחיתה, לנו מה אתה משיב?

רבי ברכיה רבי אבא בר כהנא בשם רבי ליעזר:

כל מי שהיה לו עדים והתראה – היה מת בבית דין,

עדים ולא התרייה – היה נבדק כסוטה.

לא עדים ולא התרייה – היה מת במגפה

(ירושלמי, סוטה פ"ג ה"ד, יט ע"א).³

מתברר כי האשה השואלת היטיבה לקרוא את מעשה העגל, גילתה את ריבוי עונשי המיתה שזכרו בו, בעמדה על מספרם. זאת, אגב ניתוח פרשני מעניין, שפרשני הירושלמי נאלצים היו להסביר ללומדיו: "חט אחת כמעשה העגל – עבודותיו שוות לעניין איסורא, מפני מה אין מיתתן שוות? שמתו העובדים בשלש מיתות. כסיף – שנאמר, 'שימו איש חרבו וגו' (שמות לב, כז), ובמגפה – שנאמר, 'ויגוף ה' את העם' (שם שם, לה), ובמיתת הדרוקן דכתיב 'ויזר על פני המים' (שם שם כ), ואמרין, שבדקן משה כסוטה לצבות בטן" (קרבן העדה, שם⁴).

3 על פי כתב יד ליידין, עם השלמות של קיצורים.

4 על פי רש"י, בבלי, יומא סו ע"ב, ד"ה שמעשה העגל שיון.

אכן, שתי מיתות נזכרו שם במפורש, והדבר עולה מתוך קריאה מדוקדקת בכתובים, אך אותה אשה, כך מסתבר, לא הדירה רגליה מעולמות הדרשנות. היא מכירה כמסתבר גם צד של ענישה, שלהלן יתברר, קשור בבדיקת החוטאים כסוטה, וזו בוודאי תורה שבעל-פה מובהקת! הנה כי כן, השאלה שהציגה האשה היא שאלה עניינית, ויש לה מקום, היא מבוססת על ידע והבנה, ועל כן, ראויה לתשובה עניינית. ולא זו בלבד, אלא שהיא מראה בקיאות הן בכתובים והן בדרשות חז"ל, ואין זו מילתא זוטרתא! הבבלי המביא את תמציתו של סיפור זה (יומא סו ע"ב) מחליף 'מטרונה' [=אשה חשובה] ב'אשה חכמה': "שאלה אשה חכמה את רבי אליעזר...", ודומה, כי ניכרת בהחלפת הכינוי, יותר משמך להערכה הרבה שרכש לה מביא הדברים בבבלי!

ההערכה בדבר ערכה של השאלה עולה גם מן הדרך, שמציג המספר את התגובות למענהו הקשה – מותר לומר המעליב – של רבי אליעזר: 'אין חכמתה של אשה אלא בפילכה'! הורקנוס בנו, מגיב: 'שבביל שלא להשיבה דבר אחד מן התורה איבדת ממני שלש מאות כור מעשר בכל שנה'! לדעתנו, מקופלת בדברים ביקורת סמויה. הורקנוס מבליט את גודל ההפסד הכלכלי, אך בעקיפין הוא רומז לעלבונה של האשה העומד מאחורי ביטול המעשר! ולא זו בלבד, דברי הורקנוס מבליטים לקורא, כי בשלב זה של המעשה לא זכתה עדיין השאלה לתשובה, והסקרנות גואה – מה היא אם כן התשובה לשאלה החכמה. אלא שגם בשלב הבא של סיפורנו, לא מתמלאת משאלתו של הקורא. תגובתו הבאה של רבי אליעזר איננה כלל תשובה לשאלה, אלא 'הסבר' ליחסו לאשה! אין תימה אפוא, שתלמידיו, שגם הם אינם יודעים להשיב, מבקשים: 'רבי, לזו דחיתה לנו מה אתה משיב?', והרוצה יראה בזה, בדיון, סימן לחריפותה של השאלה, שהרי תלמידיו של רבי אליעזר לא יכלו לה.

השתלשלות העניינים עד כה אינה מתירה עוד לחמוק מהצגת תשובה לשאלה, וזו אכן באה באופן מיוחד למדי. נבאר דברינו, ידועים סיפורים רבים בהם חכם דחה את טיעוניו של מקשן שלא חפץ ביקרו, בנימוק זה או אחר, אך הדבר לא הוציאהו פטור מחובת תשובה לגופו של עניין. נביא כדוגמה אחד מן הסיפורים הללו:

שאלו המינים את רבי שמלאי: כמה אלוהות בראו את העולם?
אמר להם...

חזרו ושאלו אותו: מהו דכתיב 'בראשית ברא אלהים'?

אמר להם: 'בראשית בראו אלהים' אין כתיב כאן, אלא 'ברא אלהים'...

כיון שיצאו אמרו לו תלמידיו: רבי, לאלו דחיתה בקנה לנו מה תשיב?

אמר להם: ...

(בראשית רבה, ח, ט, מהדרות תאודור-אלבק, עמ' 62-63).

הנה, לאחר שנשתיים שלב ההתנצחות עם המינים, רבי שמלאי משיב לתלמידיו, שבנסיבות האמורות אמנם הבינו היטב את הצורך בקניטור המינים, אך לא ויתרו על תשובה רצינית לשאלתם. לעומת זאת, בסיפורנו העלבון המוטח באשה זועק לשמים, אך לא מובאת תשובתו של רבי אליעזר באופן ישיר. ודוק, תשובה בשמו אמנם מובאת, אך לא במישרין אלא מפי אמוראים המביאים אותה בשמו. דומה בענייניו שאין הבאת התשובה מפי תלמידי תלמידיו עניין שבמקרה, ואנו נוטים לראות בדרך זו של הצגת התשובה חשיבות רבה להבנת סיפורנו. המספר היטיב להבין את הציפייה העזה לתשובה השוררת בקרב התלמידים, המתחדדת ביותר בעטיין של תגובותיו החריפות של רבי אליעזר. ציפייה זו היא גם נחלתו של הקורא, החפץ לדעת אם באו התלמידים על סיפוקם ואם לאו. אם נשווה זאת לסיפור דלעיל על רבי שמלאי והמינים, הרי שהאחרון ענה למינים תשובות מתחכמות, אך לא פגע בזכותם של תלמידיו להבין. לעומתו, רבי אליעזר אינו משיב כלל. הוא ממיר תשובה בערעור בוטה, המנוסח בחריפות יתר, על עצם זכותה של האשה לשאול כדי לקבל תשובה מוסמכת. אך ערעור על זכות השואל וסמכותו אינו יכול לפסול את השאלה, וזו נותרה עומדת במלוא עוצמתה, כשהיא משקפת את גדולתה בתורה של אותה אשה. והנה – מקפיד המספר לציין – התלמידים לא זכו לתשובה באותו מעמד, ואנו מתוודעים לתשובה רק באמצעות תלמידי תלמידיו שחיו כמה דורות מאוחר יותר:⁵ נראה כי בניסוח זה מיטיב המספר להטעים צד עקרוני ידוע בגישתו של רבי אליעזר, כי בעיקרם נמסרים דברי תורה כלשונם מדור לדור ומחכם לתלמידו. עמדה זו ידועה כ'מסורתנית':⁶ דפוס הלימוד הנובע ממנה מגביל, ניתן לשער, את יכולת החידוש ומעורר לשמרנות.⁷

הבבלי משבץ את הסיפור בנידון בסדרה שלמה של מעשים המספרים על שאלות, שנשאל רבי אליעזר ובכולן השיב תשובות תמוהות. ההסבר בסיכומן של סדרת השאלות הללו הוא: "לא מפני שהפליגן בדברים, אלא מפני שלא אמר דבר שלא שמע מפי רבו

5 החכמים הנוכחים כאן הם רבי ברכיה – אמורא בן הדור הרביעי. רבי אבא בר כהנא – אמורא בן הדור השלישי.

6 הניסוח על פי: מ' פיש, לדעת חכמה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 62-63.

7 משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס נחקרה הרבה. ראה: י"ד גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, תל-אביב תשכ"ח, בעיקר מהווית ההלכתית. לעניינינו חשוב להציג את גישתו באמצעות כמה מאמרי אגדה. המפורסם שבהם הוא, מן הסתם, דברי המשנה באבות: "... רבי אליעזר בן הורקנוס – בור סוד שאינו מאבד טיפה..." (משנה, אבות פ"ב מ"ח). דהיינו, הוא קולט את דברי קודמיו מבלי לאבדם. מעניינת הויקה שיער המדרש כינו לבין הקב"ה: "ר' אחא בשם ר' חנינא אמר: בשעה שעלה משה למרום שמע קולו של הקדוש ברוך הוא שיושב ועוסק בתורה ואומר הלכה בשם אומרה: ר' אליעזר אומר... אמר לפניו: רבון העולמים, יהי רצון שיהא מחלצי, אמר לו: חייך שיהא מחלציך, זהו שנאמר: 'שם האחד אליעזר' (שמות יח, ד): (במדבר רבה, יט). הנה, שהקב"ה אומר הלכה בשם אומרה הוא מדגים זאת באמצעות רבי אליעזר! הקשר המשפחתי הישיר המצויר כאן בין משה לרבי אליעזר מהווה כמובן המחשה נאה להיותו של רבי אליעזר מוסר ישיר של דברי משה.

מעולם" (בבלי, יומא סו ע"ב). המצב של 'הפליגן בדברים' במקרים דגן רומז לערעור על עצם בסיס השאלה, וזאת כדי להימנע מלומר דבר שלא שמע. למשל, מול השאלה שהוצגה שם: 'חלה (השעיר) מהו שירכיבהו על כתפו (את השעיר)?' השיב: 'יכול הוא להרכיב אני ואתם'. רוצה לומר, זהו מצב בלתי סביר! אשר על כן, אין כלל טעם להעלות את השאלה. גם בסיפור על האשה החכמה העומד במרכז עיונונו, הוא מצטייר כמי ש'מפליג בדברים', ועונה באמצעות פסוק הקשור בעקיפין לפרשת העגל. אך כאן, אין הוא מערער על השאלה – ומסתבר, שאינו יכול לעשות זאת משום שהיא ללא ספק שאלה טובה – אלא על השואלת, וזאת, רק משום, שהיא סותרת את המסורת שבידו, שאין מוסרין דברי תורה לנשים.

הניסוח בירושלמי הוא: "שרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים". ניתן דעתנו, הרגש מושם על 'ואל ימסרו!' אפשר כי ברצונו להבליט שהעניין קשור ביסודו למסירה, ויתר הירושלמי על הצגת תשובה הנאמרת מפיו של רבי אליעזר במישרין, והביאה תלמיד מפי תלמיד, כיאה וכיאות למי שרואה במסירה את העיקרון החשוב בלימוד התורה! אם נבוא לסכם סיכום ביניים, לא על לימוד התורה לנשים לכשלעצמו בא לערער רבי אליעזר, הוא לא מצא פגם בכישרון וביכולת של האשה, נהפוך הוא, השאלה ששאלה יפה היא, ואיש מהתלמידים לא יכל לה. רבי אליעזר אינו יכול להשיב, מפני שיש כאן, לדעתו, תפנית הכרוכה בחידוש בדגם המקובל של המסירה, ולזה אין הוא יכול להסכים. ואפשר שלאור המציאות בימיו, שלא עודדה תלמוד תורה מסודר לנשים, הבינו השומעים כי אותה אשה חכמה הגיעה לשאלתה המתייחסת לשלוש מיתות בדרך דרשנית ולא בקבלה. מצב זה לא מתקבל על דעתו של רבי אליעזר!

בנקודה זו ראוי להעיר בדבר האופן שאנו מבינים את הביטוי 'דבר שלא שמע מפי רבו מעולם'. בפשטות הכוונה בראש וראשונה ל'דבר', כלומר לטקסט (כתוב או נאמר בעל פה). לפי זה, במסירה הכוונה להעברה מדויקת של הטקסט מדור לדור, וזה האופן הראוי לשיטתו ללימוד תורה. אנו מרחיבים את משמעות הביטוי לא רק על ה'דבר' אלא

דומה שמעמדו כמוסר ישיר עומד גם מאחורי השוואתו הציונית הנפוצה לספר תורה: "אמר רבה בר בר חנא: כשחלה רבי אליעזר נכנסו תלמידיו לבקר... אפשר ספר תורה שרוי בצער ולא נבכה?...". (בבלי, סנהדרין קא ע"א). "נטל (רבי אליעזר) שתי זרועותיו והניחן על לבו. אמר: אוי לכן שתי זרועותי, שהן כשני ספרי תורה שנגללין..." (בבלי, סנהדרין סח ע"ב). "משמת רבי אליעזר נגנו ספר התורה נגנו ספר החכמה..." (בבלי, סוטה עט ע"ב).

ראוי עוד להוסיף קביעה שיש בה צד הלכתי – הסתייגותו מהוראה בפני הרב: "רבי אליעזר אומר: לא נתחייבו מיתה מתו בני אהרון אלא עד שהורו הלכה בפני רבן, שכל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה". (תורת כהנים, שמיני (מכילתא דמילואים), סי' לב, מה ע"ג, ובמקבילות. וראה על כך: א' שנאן, 'חטאיהם של נדב ואביהוא באגדת חז"ל, תרביץ, מח, (תשל"ט) עמ' 205), ודומה כי הכוונה שאין היתר לתלמיד להורות כל זמן שיכול לקבל מרבו. וראה להלן הערה 9.

גם על 'רבו'. שמרנותו של רבי אליעזר איננה מתבטאת, למיטב הבנתנו, רק בשמירה קפדנית של הטקסטים מהדור הקודם, אלא גם בהקפדה על דפוסי ההעברה הקבועים. אם רבו ורבו של רבו לא היה אשה – גם תלמידו לא יוכל להיות אשה!

המחלוקת במשנה על לימוד תורה לנשים

נראה, שבעיקרה משתקפת הגישה שהוצגה לעיל גם במחלוקת במסכת סוטה על לימוד הבנות בתורה: "...מכאן אומר בן עזאי: חייב אדם ללמד את בתו תורה, שאם תשתה תדע שהזכות תולה לה. רבי אליעזר אומר: כל המלמד בתו תורה מלמדה תפלות..." (משנה, סוטה פ"ג מ"ד. לא נתייחס במסגרת זו לדעת רבי יהושע⁸). לא באנו לעסוק כאן בשיטתו הנפלאה, לטעמנו, של בן עזאי. נראה כי הלה רומז למשהו שמעבר למסר הפשוט שאשה שסטתה לא תבוא לזלזל במים, אם לא עשו דבר בפועל. לדעתנו, ומו צפון בדבריו. כי לגבי האשה – כמוה כאיש – לימוד התורה יש בו למנוע מן העברה! ענייננו ברבי אליעזר. והנה, הבבלי מנסה לרכך את דברי רבי אליעזר שמשנה, ובמקום 'מלמדה תפלות' מפרש: "כאילו מלמדה תיפלות" (בבלי, סוטה כא ע"ב), ומובאים שם דברי רבי אבהו, התולה את טעמו של רבי אליעזר בשימוש לא ראוי העלול להיעשות בדברי תורה: "...כיוון שנכנסה חכמה באדם – נכנסה עמו ערמומיות". חשש זה עומד, לדעת הבבלי, ביסוד הביטוי 'מלמדה תיפלות', ומשמעותו תוצאה שלילית שעשויה להילוות ללימוד התורה. אך אין הכוונה לפסול אותם מכול וכול, כפי שניתן היה להבין 'תיפלות' בלי ההסבר הזה! אולם, בפשטות אין כל צורך בריכוך הזה! התנגדותו של רבי אליעזר למסירת דברי תורה לנשים עומדת בבסיס האיסור ללמד את הבנות תורה. היא מובעת, כזכור, בביטוי 'שרפו... ואל יימסרו לנשים', זהו ביטוי קיצוני הבא לבטל את המסירה לנשים מכול וכול, ואין נפקא מינה אם נמירו בביטוי 'מלמדה תיפלות'. אם כן, הדמיון אינו מתמצה רק בחריפותם של הביטויים הללו! ביסודו של דבר, שני הביטויים שווים בהוראתם – ביטול דברי התורה הנמסרים שלא כדיון, ולא לפי הדפוס הנהוג מימים ימימה. גם הדמיון בנסיבות דומה. רבי אליעזר אינו מוסר את התשובה לאותה 'אשה חכמה', שכן בכך היה עושה אותה לתלמידה שלו – דבר בלתי אפשרי לשיטתו. את התשובה, כך נרמז, הוא מוסר שם לתלמידים גברים. וכאן, במחלוקתו עם בן עזאי הוא טוען שאין למסור מאב לבתו, ובכך פוסל צורת מסירה טבעית והגיונית. בכך רבי אליעזר מחיל על יחסי אב-בת את המסגרת של יחסי רב-תלמיד. לשיטתו, יש בזה הגיון, אך בפועל, זה פוסל העברת תורה לבנות. כללו של דבר, אליבא דרבי אליעזר, המוסר לנשים הופך את דברי התורה לאין – לנשורפים או לתיפלות ממש.

8 ראה בקצרה הערה 18.

רבי אליעזר ואשתו

בנקודה זו ראוי להסב את הדיון לביטוי אגדי בבבלי, שבשולי הסיפור המפורסם על המחלוקת בעניין 'תנורו של עכנאי', מספר על אשתו של רבי אליעזר בן הורקנוס:

אימא שלום רביתהו דרבי אליעזר אחתיה דרבן גמליאל הואי.
מההוא מעשה ואילך לא הוה שבקה ליה לרבי אליעזר למיפל על אפיה
(בבלי, בבא מציעא נט ע"ב).

תרגום:

אמא שלום, אשתו של רבי אליעזר אחותו של רבן גמליאל היתה, מאותו מעשה והלאה לא הניחה לרבי אליעזר ליפול על פניו.

נראה כי הסיפור מושתת על יסוד עמוק, חשוב ועקרוני. כרקע לדברים נזכור כי רבי אליעזר מנודה, ועל כן – אין הוא יכול למסור תורה, במובן זה הוא נכשל בקיום מערכת יחסים הדדית עם חבריו ועם תלמידיו העומדת ביסוד המסירה. ובוזה, מעלה ניתוחו, הביא לערעור על יסוד המסירה כיסוד בלעדי בלימוד התורה. ולא זו בלבד, בכעסו עלול הוא לגרום למות ולהשמדה – לחבריו, ואף לעולם כולו. והנה, אשתו היא המצילה את החכם – רבן גמליאל, שסמכותו כנשיא עומדת מאחורי הנידוי! ומיותר לומר, שמה – 'אמא שלום' רווי בסמליות. אם כן, אשתו היא הנאבקת באותם דחפים המובילים את רבי אליעזר למאבק בציבור החכמים, ובתוך כך – גם באותה שיטה המקדשת את המסירה, שהובילה לכל המצב ההוא. ואם פועל יוצא משיטתו של רבי אליעזר הוא שאין למסור דברי תורה לנשים, הובילה שיטה זו לתלות באשה, שתמנע ממנו להוביל להרס ולחורבן.⁹

נראה לי, שיש יותר משמינית של אירוניה בתשובתה של אמא שלום לבעלה התוהה מניין ידעה שהמית את אחיה (רבן גמליאל):¹⁰ "כך מקובלני מבית אבי אבא: כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה" (בבלי, בבא מציעא נט ע"ב). לכאורה, גם לה עמדה מסורתית – 'כך מקובלני מבית אבי אבא', אך אין זו גישה צרה ומצומצמת! פועל יוצא

9 בהקשר זה ראוי להתייחס לסיפורים נוספים על יחסי רבי אליעזר ואשתו. למשל: "ומעשה שאירע בתלמיד אחד שהורה בפניו. אמר לה לאמא שלום אשתו: אינו מוציא שבתו, ומת. לאחר שבת נכנסו חכמים אצלו, אמרו לו: 'רבי, נביא אתה?' אמר להם: לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי, אלא כך מקובלני מרבתי: שכל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה" (תורת כהנים, שם, ראה לעיל, הע' 5). עמדנו לעיל (הערה 3) על איסור ההוראה בפני רבו חייב מיתה" (תורת כהנים, שם, ראה לעיל, הע' 5). היחס לאישה. אשת חכם ראויה לרחמים, ואת רחמיו שוטט רבי אליעזר בפני אשתו! אך את ההסבר מדוע מת, שיש בו צד של הלכה, מעלה רבי אליעזר בפני תלמידיו בלבד!

10 'אשכחתיה דנפל על אנפיה. אמרה ליה: קום, קטלית לאחי' (בבלי, בבא מציעא נט ע"ב).

מכך הוא גישה רוויית התחשבות ורחמים, התבוננות בסובב והתחשבות בו! זו גישה חברתית פתוחה, דווקא מתוך הגישה המסורתנית ערה גם להשפעות של הקיצוניות הגלומה בה. הנה כי כן, גם במקרה זה עומדת אשה מול רבי אליעזר בעמדה של תלמיד חכם מול תלמיד חכם כשהפעם היא נוקטת בשיטתו שלו, אלא שכאמור, גישה זו המבוטאת בדבריה יש בה התחשבות, חסד ורחמים.

ביקורת הגישה המסורתנית

כידוע, המתח שבין קיום מסורת ומנהג הדורות לבין תפיסה מתחדשת של ההלכה אינו מצטמצם רק לסוגיה דידן. היה זה 'תא-שמע שהעמיד את שורשי הדיכוטומיה ספרד/אשכנז בכל הקשור לגישה להלכה ולאופי הפסיקה בימי הביניים על דיכוטומיה קדומה יותר, שבין הגישה הארץ-ישראלית לזו הבבלית.¹¹ תא-שמע ציין כי הבבלי הדין בהלל מציין כי דרש את דרשותיו מעצמו, ועל כך העלוהו לנשיאות (בבלי, פסחים סו ע"א) בעוד שבירושלמי סרבו לקבל את סמכותו עד שקבע: "יבוא עלי, כך שמעתי משמעיה ואבטליון כיון ששמעו ממנו כך, עמדו ומינו אותו נשיא עליהן" (ירושלמי, פסחים פ"ו ה"א, לג ע"א).¹² כלומר, רק לאחר שנתברר כי ההלכה הנידונה במסורת הגיעה לידינו, אושר מינויו. תא-שמע העמיד על חשיבות סיום הסוגיה בירושלמי: "כל תורה שאין לה בית-אב אינה תורה" דהיינו, יש מעין שושלת יחסין לתורה העוברת מדור אלי דור, ומעניין שהדברים הובאו בשם רבי זעירא בשם רבי אליעזר, ובכך מתקשרת הגישה המסורתנית המאפיינת, לדעת תא-שמע, את ארץ ישראל לגישה המסורתנית הקשורה ברבי אליעזר בן הורקנוס.¹³

בשורות אלו לא באנו לנקוט עמדה כשאלה עד כמה עמדה בפועל גישתו של רבי אליעזר בבסיס האפיון המסורתני הכולל יותר של התפתחות ההלכה בארץ ישראל, ונראים הדברים שיש זיקה מסוימת ביניהם. מכל מקום, בצד קיומה של גישה זו כמאפיין ארץ-ישראלי, ראוי להכיר בקיומם של זרמים אופוזיציונריים הגלומים באגדות השונות שהובאו לעיל. לפי דרך ההבנה שהוצגה לעיל מתפקדת האשה כ'אחר' המערער עמדות נוקשות ומציג את האפשרות האחרת. יתר על כן, כבכל עניין ועניין גם בנושא דידן קשה לראות עמדה יחידה המאפיינת בלבדית את מחשבת חז"ל בנידון.

בינה יתירה

כנאמר בראשית מאמרנו, אין אנו חפצים לגעת בהיבטים ההלכתיים של הנושא, אך אין ספק כי גישתו של רבי אליעזר, הגם שלא בהכרח ניסוחיו, התקבלה בישראל, למצער, מן הצד החברתי. הא ראייה – העדר לימוד תורה שיטתי לבנות היה תופעה נפוצה מאוד בתולדות ישראל. בתקופת חז"ל התבצר מעמדן של נשים כרעותיהם של תלמידי חכמים הן בחובות והן בזכויות.¹⁴ דומני, כי סיפורים על נשים שחרגו מהמסגרת ולמדו תורה, מתייחסים בדרך סמויה לניסוחיו של רבי אליעזר, שנדונו לעיל, ויצאו להביע מחאה סמויה נגדם.¹⁵ סיפורים רבים עוסקים בנשים למדניות, ידוע סיפורו של הנוסע דב בער מבוליכוב:

הוכרחתני אני לבוא מדי שבת אחרי סעודת שחרית לבית הרב האב"ד מו"ר מרדכי ז"ל, שיתן לי לקרוא איוז מאמרי הגמרא, להרגיל אותי בסוגיות התלמוד בהלכת הגמרא. ואז היתה יושבת אצלו אחות הצנועה מרת לאה ז"ל המלומדת המפורסמת... והיה כאשר הראה לי הרב איזה הלכה בגמרא לקרואתה, והוא שכב לישון שנת צהרים אחרי הסעודה הנ"ל, כאשר היה מימו איש מכאובות, ואחותו האשה מרת לאה הנ"ל יושבת מרחוק והביטה וראתה והשגיחה איך אני אינני מבין סוגית הגמרא ופירושי רש"י, ואמרה לי: מה אתה שמה משתומם, אמור נא דברי הגמרא שאתה מסופק. והתחלתי לאמור איזה דברי הגמרא שלפני, או דברי רש"י, והיא התחילה לומר בע"פ דברי הגמרא או רש"י בשפה ברורה באר היטב ככתיב שמה, ומדבריה השכלתי ובהקיץ הרב משנתו ידעתי איך לומר לפניו הגמרא בסוגית התלמוד כראוי.¹⁶

לא הפך ההיסטורי של המעשה מעורר את עיניי, אלא סמליותו. ניתן דעתנו, אשה יכולה למסור דברי תורה רק כשאביה ישן! ביסוד העומק של הסיפור עומד, כמדומה, סיפור בניית האשה מן הצלע, שארעה בעת שנתו של האיש. גם כאן בנייתה כאדם לומד ומלמד – יסוד כה חשוב באישיותו של הפרט, מתחוללת בעת שנתו של אביה. ושמה זהו צד של בינה יתירה שניתנה באשה:

14 ראה ניתוחה של ש' ולר, נשים ונשיות בסיפורי התלמוד, תל אביב 1993, עמ' 56-80.
15 ברקע הנאמר כאן עומדת, לדעתנו, ההתייחסות לברוריה כמייצגת דמות החכמה הגדולה בספרות חז"ל. לדעתנו, הסיפורים על דמות זו שרויים במתח בין מקוריות לחידוש, שכן היא מנותקת מעולמם הרגיל של החכמים, לבין היותה בת של חכם ואשת חכם, ועל כן חכמתה נמצאת בזיקה אליהם. השאלה הנשאלת היא, האם קבלה את חכמתה או שפיתחה אותה. הנושא ראוי להרחבה ולהעמקה, והדברים חורגים מהדין שלפנינו המוקדש לבירור דעתו של רבי אליעזר.
16 דב בער מבוליכוב, זכרונות, מהד' וישויצר, כרלין תרפ"ב, עמ' 44.

11 'תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 61-69 ועמ' 75.

12 דומה כי משחק הלשון 'שמעיה' – שמעתי' אינו סתמי! הוא בא לחזק את אפקט השמיעה מהדרור הקודם.

13 הנושא בכללותו יידון במאמר בהכנה על ידי חברי מנחם כ"ץ.